

Projekt: Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja. Zaboravljena baština¹

Ljiljana DOBROVŠAK

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

U pogledu literature i zanimanja za Prvi svjetski rat u svjetskoj i europskoj historiografiji, ono je nakon Drugog svjetskog rata izbledjelo i nije se iskazivalo sve do 80-ih i 90-ih godina 20. stoljeća kada se u svijetu mijenja odnos prema Prvom svjetskom ratu. Naime, tada nastaje tzv. »memory boom«, odnosno objavljuju se brojni radovi — publikacije o vojnim, diplomatskim i političkim aspektima Velikog rata,² ali se također obnavlja memorijalna baština te otvaraju nova mjesta sjećanja na Prvi svjetski rat, npr. Kobariški muzej (1990.), Poti miru v Posočju (2000.) i Memorijalni park heroja Prvoga svjetskoga rata u Moskvi (2005.).³ Znanstvenoistraživačke i kulturne aktivnosti su pak u razdoblju 2014.—2018. godine dodatno pojačane zbog obilježavanja stogodišnjice početka i završetka Velikog rata.⁴ Prema tome, u međunarodnim suvremenim znanstvenim krugovima snažno je zastupljeno istraživačko polje i tematsko problematiziranje »kulture sjećanja« na Prvi svjetski rat, i u društvenim (sociologija, psihologija, etnologija) i u humanističkim

---

¹ Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom (IP-2019-04-5897), Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja. Zaboravljena baština, a pod vodstvom Ljiljane Dobrovšak.

² Winter, J., & Prost, A. (2005). *The Great War in History, Debates and Controversies, 1914 to the Present*. New York: Cambridge University Press; Brandt, S. (2014). Nagel-figures, Nailing patriotism in Germany 1914—18. In N. J. Saunders (Ed.), *Matters of Conflict. Material culture, memory and the First War* (62-71). London: Routledge.

³ Winter, J. (2006). *Remembering War, The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century*, New Haven & London: Yale University Press; Brandt, S. (2017). Memory of the War: Popular Memory 1918—1945, 1945 to the Present (https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/memory_of_the_war_popular_memory_1918-1945_1945_to_the_present). In U. Daniel, P. Gatrell, O. Janz, H. Jones, J. Keene, A. Kramer and B. Nasson (Eds.), *1914—1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin: Berlin, 2017-05-24. doi: 10.15463/ie1418.10958/1.1

⁴ Beaumont, J. (2015). The politics of memory: Commemorating the centenary of the First World War. *Australian Journal of Political Sciences*, 50(3), 529-535. doi: 10.1080/10361146.2015.1079938

znanostima (antropologija, povijest, filozofija), odnosno, ponajviše u historiografiji, što upućuje na multidisciplinarni (ali i interdisciplinarni) karakter publikacija u istraživanom području. Naime, od onih prvotnih teoretskih pokušaja konceptualizacije društvenog fenomena »kolektivnog sjećanja« francuskoga sociologa Mauricea Halbwachsa (termina koji je prvotno skovao u svojoj knjizi *Les Cadres sociaux de la mémoire*, te poslije redefinirao u postumno objavljenoj knjizi *La Mémoire collective*). Putem toga koncepta on objašnjava kako se sjećanja artikuliraju u zajednici i kako taj proces djeluje pri oblikovanju identiteta, te kako se individualna (osobna) sjećanja konstituiraju u kolektivna sjećanja i kako ih je moguće preoblikovati; a na temelju kasnijih propitivanja vremena i naracija (*Time and Narrative*) sjećanja, povijesti i zaborava (*Memory, History, Forgetting*) te definiranja interpretativne teorije diskursa (*Interpretation Theory: Discourse and the Surplus of Meaning*) francuskoga filozofa Paula Ricoeura danas se znatnije izdvajaju radovi njemačke kulturne antropologinje Aleidae Assmann, engleskoga socijalnog antropologa Paula Connertona, francuskog povjesničara Pierrea Noraa i američkoga povjesničara Jaya Wintera. Oslanjajući se na Halbwachov definiran konceptualni okvir sjećanja, Aleida Assmann dalje razrađuje pojam »kulture sjećanja« i tvrdi da on uključuje tekstove, slike i rituale koji se mogu uvijek i iznova koristiti specifično za svako društvo, u svakoj epohi, gdje pak njihova kultivacija služi stabiliziranju i prenošenju slike tog društva o samom sebi; te zaključuje da »kultura sjećanja« u općem smislu podrazumijeva skup forme i medija kulturalne mnemotehnike uz čiju pomoć grupe i kulture grade kolektivni identitet i orijentaciju u vremenu.⁵ Na tom tragu nastavlja svoje znanstveno propitivanje Paul Connerton kada u djelu *How Societies Remember* (Kako se društva sjećaju, 2004.)⁶ analizira performativne aspekte rituala kroz koje se ostvaruje kolektivno prisjećanje. On tvrdi da su naša iskustva o prošlosti velikim dijelom determinirana našim znanjem o prošlosti, a naše slike prošlosti zajednički služe legitimiranju postojećeg društvenog poretka. Prema tome, Connerton razlikuje tri vrste sjećanja: osobno sjećanje, kognitivno sjećanje i pamćenje putem kojega reproduciramo stanovitu izvedbu ili sjećanje navika. U tim uvjetima on posebno ističe ulogu komemorativnih ceremonija i smatra ih sredstvima društvenog pamćenja.⁷ Istovremeno, u

⁵ Assmann, J., & Czaplicka J. (1995). Collective Memory and Cultural Identity, *New German Critique*, 65, 125-133. doi:10.2307/488538.

⁶ Connerton, P. (2004). *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Antibarbarus.

⁷ Connerton, P. (2004). *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Antibarbarus; Bucur, M. (2009). *Heroes and Victims: Remembering War in Twentieth-Century Romania*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.

svojoj knjizi *How Modernity Forgets* (2013.) Connerton propituje i društveni fenomen zaborava, koji je usko povezan sa sjećanjem, a za koji tvrdi da je ukorijenjen u suvremenim modernim društvima. Razmatra i način na koji društva, kolektivi i pojedinci reproduciraju i proizvode sjećanja i/ili zaborav. Budući da je »kolektivno sjećanje« dio »kulture sjećanja«, tako su i »mjesto sjećanja / prostori sjećanja« na konceptualnoj razini, ali i kao tematska cjelina znatnije zastupljeni u radovima francuskoga povjesničara Pierrea Noraa. Naime, njegov istraživački pothvat katalogiziranja »mjesto sjećanja« u francuskom društvu rezultirao je objavljivanjem sedam knjiga pod naslovom *Les lieux de mémoire* u razdoblju od 1984. do 1992. godine.⁸ U svojim djelima on jasno definira koncept »mjesto sjećanja«, te problematizira način i oblik njihova formiranja u francuskome društvu. Prema Norau, »mjesto sjećanja« *a place of our memory* ili *lieux de mémoire* mjesta su na kojima se pamćenje kristalizira i izlučuje, odnosno, na tim se mjestima iscrpljen kapital kolektivnog pamćenja kondenzira i izražava, i to na tri razine: materijalnoj, simboličkoj i funkcionalnoj — djelujući istodobno i u različitim omjerima. Prema tome, ono što čini neko mjesto »memorijskim« jest međudjelovanje sjećanja i povijesti, interakcije obaju faktora, što posljedično omogućuje njihovo uzajamno prekomjerno određivanje. Stoga, kako tvrdi Nora, »mjesto sjećanja« je bilo koji važan entitet, bilo materijalne ili nematerijalne naravi, koji je ljudskom voljom ili s vremenom postao simbolički element spomen-baštine bilo koje zajednice. Tako se može odnositi na bilo koje mjesto, predmet ili pojam s povijesnim značajem u popularnom kolektivnom pamćenju, kao što je spomenik mrtvima, muzej, događaj, simbol kao zastava ili npr. francuska Marianne; pa čak i boja ima povijesno sjećanje. Zato se »mjesto sjećanja« rađaju i žive od sjećanja te nema spontanog sjećanja, ono se treba stvoriti iz arhiva, obilježavati kroz obljetnice, organizirane proslave, posmrtno govore i sl. Kako Nora tvrdi, sve te operacije više nisu prirodne, stoga bi bez »komemorativne budnosti« povijest brzo pomela »mjesto sjećanja«.⁹

Premda su radovi ovih autora nezaobilazni u svim suvremenim istraživanjima »kulture sjećanja«, oni su istovremeno i nadahnuće za daljnje znanstvenoistraživačke pothvate multidisciplinarnog (ili interdisciplinarnoga) karaktera, kao i za kritičko propitivanje sada već uobičajenih pojmova kao što

---

⁸ Nora, P. (1989). *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. Representations*, 26, 7-24. doi:10.2307/2928520; Nora, P. (2006). »Između pamćenja i Historije. Problematika mjesta. U M. Brkljačić, i S. Prlenda (prir.), *Kultura pamćenja i Historija* (str. 21-43). Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.

⁹ Nora, P. (2006). »Između pamćenja i Historije. Problematika mjesta. U M. Brkljačić, i S. Prlenda (prir.), *Kultura pamćenja i Historija* (str. 21-43). Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.

je »mjesto sjećanja«, te otvorenih pitanja vezanih za »kulturu sjećanja« i odnos pamćenja i historije. Upravo na tragu daljnjeg kritičkog propitivanja definicije »mjesto sjećanja«, ali i na temelju provedenih historiografskih istraživanja, svoje posebno mjesto nalazi Jay Winter, američki povjesničar Prvoga svjetskoga rata. Naime, kada govori o teorijskom okviru za definiranje »mjesto sjećanja« (*sites of memory*), Winter ističe da su to mjesta na kojima se grupe uključuju u javne aktivnosti putem kojih kolektivno dijele znanje o prošlosti, odnosno, to su mjesta na kojima počiva grupni osjećaj jedinstva i posebnosti. »Mjesta sjećanja« tako ovise o aktivnostima grupe i značenjima koja im ona pridaje, a ako se grupa tijekom vremena rasprši ili nestane, može se dogoditi da i »mjesto sjećanja« potpuno nestanu, odnosno da budu zaboravljena. Drugim riječima, Winter za razliku od Norea u većoj mjeri ističe važnost sjećanja za suvremenost (pri čemu je bliži Connertonu), ali sjećanje istovremeno vezuje i za aktivnosti grupe. Naime, onoliko koliko je grupa aktivna u svom javnom izražavanju sjećanja (npr. odlaskom na grobove na Dan mrtvih, blagdan Svi Sveti ili Dan primirja) toliko možemo govoriti o kolektivnom sjećanju grupe, a kada prestane njezina aktivnost, »mjesto sjećanja« odlaze u povijest. Winter ističe i ključnu ulogu obitelji u prenošenju sjećanja te zaključuje da se zbog kidanja veza između obiteljskog života i javnih komemoracija javlja i gubitak pamćenja. Tvrdi da obitelj ima znatan utjecaj u tome da se na »mjestima sjećanja« prenose znanje i značenje nekog događaja novim generacijama, što onda vodi tome da se na takvim mjestima okupljaju grupe rođene nakon što se događaj koji se obilježava dogodio. Stoga ti prostori ili mjesta, prema Winteru, ostaju »mjesto sjećanja« onoliko koliko se te aktivnosti i dalje nastavljaju. Ako grupa prestane obilježavati događaj, on neće izgubiti na važnosti za pojedince koji prema njemu imaju neki emotivni odnos, ali prije će se moći govoriti o historijskom zbivanju negoli o događaju kojeg se pripadnici grupe kolektivno sjećaju. Prema tome, i »komemoracije« (komemorativne prakse) u tom kontekstu imaju važnu ulogu, pa one na »mjestima sjećanja« predstavljaju čin koji proizlazi iz uvjerenja, koje dijeli široka zajednica, da je trenutak koji se spominje značajan i utemeljen u moralnoj poruci, dok »mjesto sjećanja« materijaliziraju tu poruku.¹⁰ Kako se

¹⁰ Assmann, J., & Czaplicka J. (1995). *Collective Memory and Cultural Identity*, *New German Critique*, 65, 125-133. doi:10.2307/488538; Ashplant T. G., & Dawson G., & Roper M. (2000). *The politics of Memory, Commemorating War*. London, New York: Routledge; Bucur, M. (2004). *Edifices of the Past. War Memorials and Heroes in Twentieth-Century Romania*, In M. Todorova (Ed.), *Balkan Identities, Nation and Memory* (pp.158-179). New York: New York University Press; Connerton, P. (2004). *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Antibarbarus; Gillis, J. R. (Ed.). (1994). *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton: Princeton University Press; Nora, P. (1998). *The Era of Commemoration*. In P. Nora & A. Goldhammer & L. D. Kritzman (Dir., Ed. &

Winter ne samo teoretski, nego i tematski bavi »kulturom sjećanja«, »kome-moracijom« (komemorativnim praksama) i »mjestima sjećanja« u vezi s Prvim svjetskim ratom, njegovi radovi su temeljno bili ishodište projekta *Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja. Zaboravljena baština* te su izrazito važni u problematiziranju »kulture zaborava«¹¹ na Prvi svjetski rat u suvremenom hrvatskom društvu. Slijedom navedenog, međunarodna je historiografija istražila¹² kako je došlo do stvaranja »mjestâ sjećanja« na taj rat. Naime, u godinama nakon njega veterani, ožalošćene obitelji i veliki dio društva suočili su se s problemom smrti i gubitka. Pojavio se interes za podizanje ratnih memorijala koji će slaviti pobjedu, heroizam, ali i odavati počast ratnim stradanjima, odnosno biti posrednik u sjećanju. Ratni/vojni spomenici, osobito u manjim mjestima, imali su posebnu zadaću u čuvanju sjećanja na stradale mještane. Izraz »ratni memorijali« imao je različita/drugačija značenja u zemljama Europe. Tako se, kako ističe Winter (2014),¹³ u zemljama engleskoga govornog područja za ratne memorijale koristi izraz »war memorial / spomenik palim vojnicima«, a termin »ratni spomenik« postao je popularan u radovima koji govore o sukobima, skrećući tako pozornost na ulogu društva u ratnim događajima.¹⁴ U Njemačkoj se za »ratni spomenik« upotrebljava termin *Kriegerdenkmal*, u Francuskoj su to spomenici umrlima, odnosno *monuments aux morts*, a u Italiji *monumenti ai caduti*.¹⁵ Već tijekom Prvoga svjetskog rata, ratni me-

---

Trans.), *Realms of Memory: The Construction of the French Past. Vol. 3: Symbols* (609-637). New York: Columbia University Press; Winter, J. (2008). Sites of Memory and the Shadow of War. In A. Erlil i A. Nünning (Eds.), *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook* (61-74). Berlin: Walter de Gruyter; Winter, J. (2010). Sites of Memory. In S. Radstone & B. Schwarz (Eds.), *Memory, Histories, Theories, Debates* (312-325). New York: Fordham University Press; Winter Jay (2014.) *Sites of Memory, Sites of Mourning, The Great War in European Cultural History* (Canto Classics edition). Cambridge: Cambridge University Press.

¹¹ Connerton, P. (2013). *How Modernity Forgets*. Cambridge: Cambridge University Press.

¹² Winter Jay (2014). *Sites of Memory, Sites of Mourning, The Great War in European Cultural History* (Canto Classics edition). Cambridge: Cambridge University Press; Brandt, S. (2017). Memory of the War: Popular Memory 1918—1945, 1945 to the Present (https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/memory_of_the_war_popular_memory_1918-1945_1945_to_the_present). In U. Daniel, P. Gatrell, O. Janz, H. Jones, J. Keene, A. Kramer and B. Nasson (Eds.), *1914—1918 — online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin: Berlin, 2017-05-24. doi: 10.15463/ie1418.10958/1.1.

¹³ Winter Jay (2014). *Sites of Memory, Sites of Mourning, The Great War in European Cultural History* (Canto Classics edition). Cambridge: Cambridge University Press.

¹⁴ King, A. (1998). *Memorials of the Great War in Britain. The Symbolism and Politics of Remembrance*. London: Bloomsbury.

¹⁵ Winter Jay (2014.) *Sites of Memory, Sites of Mourning, The Great War in European Cultural History* (Canto Classics edition). Cambridge: Cambridge University Press.

morijali podizali su se u većini zemalja, pa i u Hrvatskoj. »Nagelfiguren« (ratni spomenici načinjeni od željeznih čavala ugrađenih u drvo) podizani u Njemačkom Carstvu postaju popularni u drugim zemljama, osobito u Austriji, a stižu i do Hrvatske.¹⁶ Tijekom 1916. godine u Trojednici se razvija i javna rasprava o tome kakve bi spomenike trebalo podizati poginulim junacima. Iz vojničkih krugova stizali su prijedlozi o izradi klasičnih spomen-obilježja, dok su civilni krugovi zagovarali potpuno drugačiji model — ulaganje novca skupljenoga u različite dobrotvorne svrhe. Od svega navedenoga za trajanja rata nije ostvareno ništa, iako su pojedini gradovi, manja mjesta i sela ipak postavili neko od obilježja kao sjećanje na vojnike poginule na bojištima. Većina ovih spomeničkih obilježja, a koja su bila postavljena u javnom prostoru, stradala je u nemirima 1918. godine ili su u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji uklonjeni zato što su sadržavali oznake austrougarske države (bista Franje Josipa I.) i/ili austrougarske vojske. U novoj Kraljevini, sada uz drugačije uvjete od pokrajine do pokrajine postavljana su obilježja stradalima u Prvom svjetskom ratu.¹⁷ Spomenici koji su istovremeno podizani u Srbiji stradalim srpskim vojnicima, podizani su pomoću državnih potpora u organizaciji Udruženja rezervnih oficira i ratnika, s velikim svečanostima.¹⁸ Istodobno je u ostalim dijelovima Kraljevine SHS toga, izuzevši Sloveniju, ipak bilo puno manje, a u Hrvatskoj vrlo malo. Prema istraživanjima slovenskih autora, u Sloveniji je do ljeta 1926. godine bilo postavljeno približ-

¹⁶ Brandt, S. (2017). Memory of the War: Popular Memory 1918—1945, 1945 to the Present (https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/memory_of_the_war_popular_memory_1918-1945_1945_to_the_present). In U. Daniel, P. Gatrell, O. Janz, H. Jones, J. Keene, A. Kramer and B. Nasson (Eds.), *1914—1918 — online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin: Berlin, 2017-05-24. doi: 10.15463/ie1418.10958/1.1.

¹⁷ Dobrovšak, Lj. (2020). Mjesta sjećanja na Prvi svjetski rat u Hrvatskoj — ratni spomenici, *Zbornik radova. Znanstveni skup »Konac Velikog rata«*, HDA, 29-30. studenog 2018, ur. H. Gržina, M. Stipaničev, Zagreb, 399-426; Dobrovšak, Lj. (2022.) Spomenici kao mjesta sjećanja na ratove u Hrvatskoj u 20. stoljeću, *Povijest u nastavi*, XX, br.1., Zagreb, 83-108; Dobrovšak Lj. (2023.) The Memorial Heritage of World War I in Croatia from 1914 until Today, *Društvena istraživanja*, god. 32, br. 2, 213-231; Herman Kaučić, V. (2023). *Za naše junake... Rad dobrotvornih humanitarnih društava grada Zagreba u Prvom svjetskom ratu*, Zagreb: HIP.

¹⁸ Lajbenšperger, N. i Mamula, Đ. (2014). Spomenici Prvom svjetskom ratu između države, zakona i pojedinca — nekoliko zapažanja i primera. *Srpske studije/Serbian Studies*, 5, 207-222; Šarenac, D. (2014). *Top, vojnik i sećanje, Prvi svjetski rat i Srbija 1914.—2009*. Beograd: Institut za savremenu istoriju; Šarenac, D. (2018). Remembering Victory: The Case of Serbia/Yugoslavia. In W. Höpken und W. van Meurs (Hrsg), *The First World War and the Balkans: Historic Event, Experience, Memory / Der Erste Weltkrieg auf dem Balkan: Ereignis, Erfahrung und Erinnerung* (pp. 225-245). Berlin: Peter Lang.

no 150 spomenika palim »slovenskim junacima«, a do 1935. godine nije bilo mjesta u Sloveniji koje nije imalo neko od takvih obilježja.¹⁹ Potpuno su drugačiji podaci za Hrvatsku, u kojoj se obilježja počinju u većoj mjeri postavljati nakon 1925. godine i ne zna se koliko ih je postavljeno, niti što se s njima dogodilo. U Kraljevini Jugoslaviji najznačajnija akcija u vezi s obilježavanjem stradalih u Prvom svjetskom ratu odnosi se na podizanje Spomenika neznanom junaku na Avali (1934.—1938.) te podizanje kosturnice palih ratnika na glavnom zagrebačkom groblju Mirogoj.²⁰

Na temelju gore proučene navedene dostupne literature znanstvenih historiografskih zajednica susjednih zemalja, vidljivo je da je Prvi svjetski rat, ili kako su ga suvremenici zvali Veliki rat, slabo istraženo područje hrvatske povijesti te po tome zaostaje za drugim ratnim sukobima u kojima su Hrvati tijekom 20. stoljeća sudjelovali. Iako se od 1990-ih godina ponovno u hrvatskoj historiografiji istražuje Prvi svjetski rat, a u povodu njegove stogodišnjice objavljene su brojne knjige, znanstveni radovi, zbornici i katalogi izložbi,²¹ neke teme su bile zaobiđene, odnosno izostavljene. Među njima je i tema koja se istraživala u ova projektu — a to je »kultura sjećanja« na Prvi svjetski rat.

PROJEKT PRVI SVJETSKI RAT U KULTURI SJEĆANJA. ZABORAVLJENA BAŠTINA.

Ideja za pokretanje projekta javila se 2014. godine kada se u cijelom svijetu počela obilježavati stogodišnjica početka Prvog svjetskoga rata. To obilježavanje bilo je najvažniji društveni događaj u razvijenim zemljama Zapadne Europe, posebice u Britaniji i Francuskoj, te u Kanadi i Australiji, dok su nekoć poražene sudionice rata (prvenstveno Njemačka i Austrija) znatno skromnije obilježile obljetnicu. Usporedimo li stupanj istraženosti ove teme s razvijenim zemljama Europe (kao istraživanja putem projektnih konzorcija, npr. projekt *International Encyclopedia of the First World War 1914—1918*, vidi:

---

¹⁹ Jezernik, B. (2014). *Mesto brez spomina*. Ljubljana: Modrijan.

²⁰ Ignjatović, A. (2010). From Constructed Memory to Imagined National Tradition: The Tomb of the Unknown Yugoslav Soldier (1934—38). *The Slavonic and East European Review*, 88(4), 624-651. doi:10.2307/41061896; Kukić, B. (2015). Grobnica palih ratnika na Mirogoju. U V. Ivić, K. Strukić (ur.), *Odjeci s bojišnice. Zagreb u Prvom svjetskom ratu* (str. 123-125). Zagreb: Muzej grada Zagreba.

²¹ Herman Kaurić, V. (2016). Prvi svjetski rat u hrvatskoj historiografiji. U S. Prutki (ur.), *Srijem u Prvom svjetskom ratu* (str. 21-44). Vukovar: Državni arhiv u Vukovaru; Herman, V. (1999—2000). Bibliografija radova o Prvom svjetskom ratu objavljenih u historijskim časopisima u razdoblju 1945.—1998. godine. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 32/33, 491-498; Hameršak, F. (2013). *Tamna strana Marsa. Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat*. Zagreb: Naklada Ljevak.

https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/memory_of_the_war_popular_memory_1918-1945_1945_to_the_present), poput Velike Britanije, Francuske, i Njemačke,²² uočavamo da je znanstvena produkcija u Hrvatskoj o kulturi sjećanja na Prvi svjetski rat do 2014. bila porazna,²³ odnosno u Hrvatskoj nije objavljeno niti jedno sveobuhvatnije djelo s ovom tematikom. Međutim, postignuti su manji pomaci prethodne godine, jer je 2013. objavljena jedna od značajnih knjiga novijeg datuma *Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat*. Autor Filip Hameršak analizirao je više od 40 autobiografskih tekstova o Prvom svjetskom ratu, koje su pisali pojedinci hrvatskog podrijetla, niže rangirani časnici, djelatne vojne osobe i obični vojnici.²⁴ Isto tako, tijekom obilježavanja Stogodišnjice u razdoblju od 2014. do 2018. objavljeni su brojni stručni i znanstveni radovi, kao i autobiografski zapisi o Prvom svjetskom ratu i njegovim posljedicama na političkoj, društvenoj i osobnoj razini.²⁵ Uz to što je objavljen veliki broj znanstvenih radova i članaka, radilo se i na prijevodima stranih autora na hrvatski jezik, kao što su: M. Rauchensteiner, David Steevenson, P. Blom, I. Kershaw.²⁶

Međutim, do objavljivanja radova Ljiljane Dobrovšak (2017a, 2017b, 2019)²⁷ nije bilo sustavnog istraživanja »kulture sjećanja« na Veliki rat u Hr-

²² <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/> (pristup ostvaren 1. listopada 2024.) Winter, J. (2006). *Remembering War. The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century*, New Haven & London: Yale University Press; Winter, J., & Sivan, E. (2005). *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge University Press; King, A. (1998). *Memorials of the Great War in Britain. The Symbolism and Politics of Remembrance*. London: Bloomsbury.

²³ Herman, V. (1999.—2000.) »Bibliografija radova o Prvom svjetskom ratu objavljenih u historijskim časopisima u razdoblju 1945.—1998. god«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 32-33, 491-498.

²⁴ Hameršak, F. (2013.) *Tamna strana Marsa. Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat*, Zagreb: Naklada Ljevak.

²⁵ Herman Kaurić, V. (2020.) Bibliografija radova o Prvom svjetskom ratu objavljenih od 1999.—2019., *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 52, 347-392.

²⁶ Herman Kaurić, V. (2020.) Bibliografija radova o Prvom svjetskom ratu objavljenih od 1999.—2019., *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 52, 349-350. Izbor: Stevenson, David (2014.) *1914.—1918. Povijest Prvoga svjetskog rata*: Zagreb: Fraktura; Kershaw Ian (2017): *Do pakla i natrag Europa 1914.—1949.*, Zagreb: Fraktura; Blom Philipp (2017). *Rastrgane godine 1918.—1938.*, Zagreb: Fraktura; Rauchensteiner Manfred (2019.) *Prvi svjetski rat i kraj Habsburške Monarhije*, Zagreb: Matica hrvatska.

²⁷ Dobrovšak, Lj. (2017a). Spomenik stradalim Židovima u Prvom svjetskom ratu u Koprivnici, *Podravski zbornik*, 43, Koprivnica, 53-66; Dobrovšak, Lj. (2017b). Spomenici Židovima stradalim u Prvom svjetskom ratu na području sjeverne Hrvatske u kontekstu njihova međuratnog položaja, *Historijski zbornik*, god. LXX, br. 2, 439-461. (prethodno priopćenje); Dobrovšak, Lj. (2019). Spomenici kojih više nema: ugarsko-hrvatski kralj Franjo Josip I., *Zbornik Franjo Josip I. i Hrvati u Prvome svjetskom ratu*, ur. Željko Holjevac, Matica hrvatska, Zagreb, 239-269.

vatskoj (politike sjećanja i zakonodavstva koje ih regulira, prakse obilježavanja »mjestu sjećanja« i komemorativne prakse).²⁸ Dok se većina europskih država putem svojih institucija uključila u brojna obilježavanja stogodišnjice Prvoga svjetskoga rata, u Hrvatskoj su državne institucije i u vezi s time zakazale. Bilo je očito da u Hrvatskoj nije razvijena »kultura sjećanja« na Prvi svjetski rat, što ne iznenađuje uzme li se u obzir činjenica da se unutar hrvatske znanstvene zajednice u proteklih stotinu godina nije dostatan razvio diskurs o tome ratu. Naime, do tada je znanstvena produkcija u Hrvatskoj najvećim dijelom istraživala djelovanje Jugoslavenskoga odbora te ujedinjenje južnoslavenskih zemalja u novu državu, pri čemu se nije propitivao smisao nastanka nove državne zajednice. Većina znanstvenih radova bavila se vojnim, diplomatskim i političkim aspektima Prvoga svjetskoga rata, a teme iz društvene i kulturne povijesti zanemarene su ili obrađene usput. Dok se europska i svjetska historiografija, kao i historiografije susjednih zemalja, mogla pohvaliti značajnim radovima o »kulturi sjećanja« i »mjestima sjećanja« na Prvi svjetski rat, u Hrvatskoj je postojao tek zbornik radova *Kultura sjećanja, povijesni lomovi i svladavanje prošlosti: 1918.* iz 2007. godine sa studijama koje se uglavnom bave interpretacijom važnosti i vrednovanja 1918. godine, kada je utemeljena jugoslavenska politička zajednica.²⁹ Uz taj zbornik, bila su objavljena samo tri znanstvena rada u čijem su središtu zanimanja bili spomenici i »mjestu sjećanja« na Prvi svjetski rat, ali autori su ih samo popisali ne razmatrajući dublje tematiku postavljanja i zaborava ratnih spomenika.³⁰ Prvo izlaganje koje se bavilo »mjestima sjećanja« u Hrvatskoj, odnosno spomenicima koji su podizani austrougarskim vojnicima palim u Prvom svjetskom ratu, održano je na međunarodnom kongresu *The Great War: Re-*

---

²⁸ Dobrovšak, Lj. (2020). Mjesta sjećanja na Prvi svjetski rat u Hrvatskoj — ratni spomenici, *Zbornik radova Znanstveni skup »Konac Velikog rata«*, HDA, 29-30. studenog 2018, ur. H. Gržina, M. Stipančević, Zagreb, 399-426; Dobrovšak, Lj. (2022). Spomenici kao mjesta sjećanja na ratove u Hrvatskoj u 20. stoljeću, *Povijest u nastavi*, XX, br. 1, Zagreb, 83-108; Dobrovšak, Lj. (2023), The Memorial Heritage of World War I in Croatia from 1914 until Today, *Društvena istraživanja*, god. 32, br. 2, 213-231; Dobrovšak, Lj. (2023). The Forgotten Heritage of the First World War in Croatia, *Commemorating the First World War in the Former Yugoslavia*, Eds. by Božidar Jezernik, Vijoleta Herman Kaurić, Ljiljana Dobrovšak, Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 177-204.

²⁹ Cipek, T., Milosavljević, O., ur. (2007). *Kultura sjećanja: 1918: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Zagreb: Disput.

³⁰ Ostajmer, B. i Geiger, V. (2013). Spomenici-kenotafi poginulim, nestalim i od posljedica rata preminulim vojnicima iz Đakova i Đakovštine u Prvom svjetskom ratu, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 11, 139-156; Medvarić-Bračko, R. i Kolar-Dimitrijević, M. (2015). Tragom poginulih vojnika koprivničke i đurđevačke Podravine u Prvom svjetskom ratu. *Podravski zbornik*, 41, 41-62.

gional Approaches and Global Contexts održanom 2014. u Sarajevu. Ondje je predstavljen rad o spomenicima u Hrvatskoj, koji su podignuti kao znak sjećanja na poginule vojnike/ratnike Židove u Prvom svjetskom ratu,³¹ ali autorica nije dublje razmatrala okolnosti postavljanja spomenika i jesu li se u vezi s njima razvile komemorativne prakse. Budući da sam se do tada bavila istraživanjem povijesti Židova, fokus rada bio je na položaju Židova u Prvom svjetskom ratu, a spomenici su bili tek usputna tema. Međutim, ta konferencija je autoricu ovog priloga potaknula da si postavi neka pitanja. Ima li još negdje spomenika koji su podignuti stradalim austrougarskim vojnicima/ratnicima u Hrvatskoj? Zašto tako malo znamo o njima? Jesu li podizani ili ne? Tko je organizirao podizanja? Ako su podizani, na kojim lokacijama su postavljeni i jesu li se oko njih razvile komemorativne prakse? Bilo je puno pitanja, a malo odgovora. Istraživanja koja su mogla dati odgovore nije bilo; trebalo ih je početi provoditi.

Iz toga razloga 2019. oformljen je interdisciplinarni tim znanstvenika i na natječaj Hrvatske zaklade za znanost prijavljen je projekt *Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja. Zaboravljena baština*. Projektni tim je sastavljen uglavnom od povjesničara, ali i povjesničara umjetnosti, sociologa i etnologa/antropologa. Činili su ga: Sandra Cvikić, Dragan Damjanović, Mislav Gabelica, Filip Hameršak, Violeeta Herman Kaurić, Monica Priante, Jelka Vince Pallua, Danilo Šarenac, Ivana Žebec Šilj i Ljiljana Dobrovšak kao voditeljica projekta. Projektom se namjeravalo potaknuti znanstvenu raspravu o »kulturi sjećanja« na Prvi svjetski rat u Hrvatskoj, te istražiti mjesta sjećanja na taj rat analizom postavljanja ili nepostavljanja spomenika »palim ratnicima« austrougarske vojske na teritoriju Hrvatske.³²

Kada se projekt prijavljivao, nismo ni slutili u kakvim ćemo okolnostima raditi. Tri mjeseca nakon što smo počeli provoditi aktivnosti na projektu pojavila se bolest COVID-19 te smo zbog *lockdowna* radili od kuće. Slijedila su dva potresa. Oba tijekom 2020. godine. Prvi se dogodio u ožujku u Zagrebu, a drugi u prosincu u Petrinji. U tim potresima ne samo da je oštećena zgrada Instituta Pilar, nego i institucije (arhivi, muzeji) u kojima su se trebala provoditi istraživanja. Međutim, sve to nije nas obeshrabilo i ustrajali smo u svojim istraživanjima, koja su se u danim okolnostima morala modificirati. Unatoč oštećenju zgrade, 2021. organizirali smo međunarodni okru-

³¹ Dobrovšak, Lj. (2017a). Spomenici Židovima stradalim u Prvom svjetskom ratu na području sjeverne Hrvatske u kontekstu njihova međuratnog položaja. *Historijski zbornik*, 70(2), 439-461.

³² <https://www.pilar.hr/2020/01/prvi-svjetski-rat-u-kulturi-sjecanja-zaboravljena-bastina> (pristup ostvaren 1. listopada 2024.)

gli stol na kojem se raspravljalo o kulturi sjećanja na Prvi svjetski rat u državama koje su nastale nakon raspada Jugoslavije.³³ Te godine organizirali smo gostujuće predavanje uglednog povjesničara Jaya Wintera pod nazivom »All the things we cannot hear: Sound, silence and the memory of the Great War«.³⁴ Kao rezultat spomenutog međunarodnog skupa i gostovanja prof. Wintera objavljen je 2023. godine na engleskom jeziku tematski broj *Društvenih istraživanja* pod naslovom »Monuments Heritage and the First World War Cultural Memory« s radovima izlagača na tome skupu i s uvodnim radom prof. Wintera. Tematski broj dostupan je na internetskim stranicama Instituta i na internetskom repozitoriju *Hrčak*.³⁵ Od 2020. do kraja 2023. članovi projekta proveli su brojna terenska istraživanja, sudjelovali na domaćim i stranim konferencijama i objavili znanstvene i stručne radove. Povezali su se s kolegama u Europi koji se bave sličnom i/ili istom tematikom. Djelomično su uspjeli popularizirati ovu temu u hrvatskom javnom prostoru gostujući u radijskim emisijama,³⁶ no postavlja se pitanje: Jesu li odgovorili na sva pitanja koja su si u projektu postavili?

Sastavili su popis lokacija na kojima su pronašli spomen-obilježja postavljena kao znak sjećanja na pale austrougarske vojnike u Prvom svjetskom ratu. U istraživanje su uključili i lokacije na kojima su pronašli spomenike koji su podignuti srpskim i drugim savezničkim vojnicima, na primjer Talijanima i Francuzima. Istraživanja koja su proveli u Arhivu Jugoslavije u Beogradu donijela su nova saznanja o vojnim grobljima, ali to gradivo tek treba analizirati. Ne možemo dati konkretan odgovor ni na sljedeće pitanje: Zašto je Prvi svjetski rat u Hrvatskoj postao »zaboravljeni rat«? Isto tako, ne možemo kategorički zaključiti, kako su neki raniji povjesničari tvrdili, da su vlasti u vrijeme Kraljevine SHS/Jugoslavije branile komemoracije palim austrougarskim vojnicima ili da se branilo podizanje spomenika. Na teritoriju Hrvatske (koliko je do sada locirano) podignuto je nešto više od sto obilježja poginulim austrougarskim vojnicima, a riječ je o spomenicima, spomen-pločama, natpisima i raspelima. Većina spomenika postavljena je na civilnim/

---

³³ <https://www.pilar.hr/2021/09/međunarodni-okrugli-stol-spomenicka-bastina-i-kultura-sjecanja-na-prvi-svjetski-rat-zagreb-9-10-9-2021/> (pristup ostvaren 1. listopada 2024.)

³⁴ <https://www.pilar.hr/2021/10/gostovanje-povjesnicara-dr-jay-m-wintera-u-sklopu-projekta-prvi-svjetski-rat-u-kulturi-sjecanja-na-institutu-pilar-zagreb-7-10-2021/> (pristup ostvaren 1. listopada 2024.)

³⁵ <https://hrcak.srce.hr/broj/23724> (pristup ostvaren 1. listopada 2024.)

³⁶ <https://www.pilar.hr/2023/12/elaborat-prvi-svjetski-rat-u-kulturi-sjecanja-zaboravljena-bastina/> Vidjeti u Dobrovšak, Lj., Herman Kaurić, V. (2023.) *Prvi svjetski rat u kulturi sjećanja. Zaboravljena baština*. Biblioteka Elaborati. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar (pristup ostvaren 1. listopada 2024.)

vojnim grobljima, u krugu ili unutar župne crkve, a najmanje u središtu mjesta. U njihovu postavljanju sudjelovali su mještani, suborci, a najmanje službene (civilne i vojne) vlasti. Obilježavanje Stogodišnjice potaknulo je u nekim mjestima postavljanje novih spomenika, međutim komemorativne prakse nisu zaživjele. Nakon obilježavanja završetka Prvoga svjetskog rata 2018. na međunarodnoj razini za državne institucije u Hrvatskoj taj rat ponovno je zaboravljen, te je odobrenje ovog projekta bilo iznenađenje.

ZAKLJUČAK

Projekt je krajem 2023. godine završen te mi i dalje nemamo konačan odgovor na pitanje o tome zašto je Prvi svjetski rat u Hrvatskoj postao »zaboravljeni rat« te zašto su mjesta sjećanja nestala iz kolektivnog sjećanja, ako su ondje ikada i bila. Već je prošlo neko vrijeme od obilježavanja Stogodišnjice te smo u godini koja obilježava 110 godina od početka Prvoga svjetskog rata, a aktivnosti na njegovu istraživanju ne prestaju. Sredinom 2024. u sklopu Festivala povijesti Kliofest održan je okrugli stol pod nazivom Deset godina nakon velike obljetnice — Prvi svjetski rat u hrvatskoj kulturi sjećanja i povijesnim istraživanjima 2014.—2024.³⁷ Na tom su skupu vodeći hrvatski povjesničari Prvoga svjetskog rata (V. Herman Kaurić, F. Hamersak, Ž. Holjevac, Lj. Dobrovšak) zaključili da su u posljednjih deset godina u vezi s javnom vidljivošću tog rata učinjeni veliki pomaci. Također, stav državnih institucija (Vlade, Sabora, predsjednika, premijera) ostao je kakav je bio na početku 2014. godine, naime da je to davno zaboravljen rat, nesvjesni činjenice kako se njegove posljedice osjećaju i danas. Budući da je Prvi svjetski rat u Hrvatskoj većim dijelom potisnut iz kolektivne memorije, te kako nema tradicije njegova obilježavanja unatoč silnim naporima pojedinaca kao i nekih udruga građana, npr. Udruge 1914.—1918., da se obnovi sjećanje na taj rat, on u Hrvatskoj ostaje i dalje »zaboravljeni rat«. Takav ostaje sve dok se državne, civilne i vojne institucije ne uključe u komemorativne prakse na nacionalnoj razini i ne shvate da zapostavljanjem kulture sjećanja na stradale u Prvom svjetskom ratu, on nestaje iz povijesnog sjećanja, zadržava se u sferi obiteljskog sjećanja te se oko njega stvaraju brojni teško iskorjenjivi mitovi. Činjenica jest da su se Hrvati u Prvome svjetskom ratu borili za svoj dom i svoju domovinu, te da je povijest toga rata, sa svojim kontroverzijama i aspektima ratovanja dio hrvatske vojne povijesti. Iako su imali nesreću da se nađu na poraženoj strani, za vrijeme rata potekli su iz njihovih redova brojni znani i neznani junaci, a ni vojničke žrtve nisu bile zanemarive.

³⁷ <https://historiografija.hr/?p=40681> (pristup ostvaren 1. listopada 2024.)

Na kraju možemo završiti citatom koji je objavio nepoznati autor u tekstu pod naslovom »Dižimo spomenike našim junacima« u *Narodnim novinama* 1916. godine: »Slaveći svoje junake, slavimo svoju poviest, svoju prošlost, na kojoj moramo da gradimo budućnost.«